

De cementrustieke brug van kasteel De Haar, een gemiste kans¹

Wim Meulenkamp, Eric Blok en Theo Wit

Een mislukte reconstructie

De bedoeling was ongetwijfeld goed. Het resultaat pakte zeer veel minder gelukkig uit. In het jaar 1996 werd de cementrustieke brug aan de Bochtdijk in het park van kasteel De Haar hersteld. Deze had het uiterlijk van een brug die uit boomstammen is vervaardigd, een veel voorkomende stijl en techniek uit de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Het leek alsof er al heel lang geleden een vrachtwagen tegenaan was gereden, en de rechterzijde zwaar had beschadigd. Mogelijk echter is het ijzer in het cement gaan ‘werken’, een veel voorkomend probleem.

De ‘restauratie’ was wel zeer rigoreus. De brug zelf lag uiteindelijk in een forse container, terwijl een bouwfirmade nieuwe brug construeerde in eenzelfde trant. Een volkomen foutieve aanpak, waardoor de brug als informatiedrager van een historische bouwtechniek volkomen waardeloos is gemaakt. Hierdoor was ook in principe een identificatie van het atelier dat deze brug vervaardigde, onmogelijk gemaakt.

De ‘restauratie’ ging uit van het algemeen aanzien van de brug, maar kennelijk was men niet op de hoogte van de finesse van de cementrustieke, een nog niet nader gedocumenteerde negentiende-eeuwse stijl. De crux zit namelijk in de weergave van de ‘boombast’-nerven. Dat is de signatuur voor ieder cementrustiek-werker, in Frankrijk en Wallonië ‘rocaillleur’ genoemd en in Vlaanderen ‘rotseerder’. De op zijn vak deskundige stucadoor die de nieuwe brug haar huidige aanzien gaf, kon dit niet weten. Maar de opdrachtgever had het wel moeten weten, respectievelijk deskundig moeten laten onderzoeken. Dat heeft men niet gedaan. En daardoor is de cementrustieke brug als historisch object voor ons verloren gegaan. Het blijkt achteraf een product te zijn geweest van de firma F.J. Moerkoert uit De Bilt. En daar hangt een heel verhaal aan vast.²

Cementrustiek: techniek en stijl

Cementrustiek is een noodnaam die ondertussen gemeengoed begint te worden. In de latere negentiende eeuw was de rustieke stijl aan haar derde fase bezig. De rustieke stijl gaat uit van opzettelijk ruwe, onge Kunststelde, primitivistische objecten of bouwwerken, vervaardigd van ‘eenvoudige’ en

‘natuurlijke’ materialen: takken, boomstammen, bladeren, eventueel vergezeld van bijvoorbeeld rotswerk, touw(!), beenderen (walvis, paard, schaap), schelpen en dergelijke. De grotwerken der Renaissance kunnen als de eerste fase der rustieke stijl worden gezien. Een massieve opleving vond plaats bij de landschapstuinen en -parken van de Romantiek in de periode vanaf 1740 (Groot-Brittannië) en 1770-80 (Europees continent) tot in het begin der negentiende eeuw. Hier vinden we de kunstmatige rotsen en grotten vergezeld van paviljoens, hutten en meubilair in de rustieke stijl: hoe wilder, hoe ongestructureerder de patronen, hoe beter.

De laatste herleving van de rustieke stijl zien we in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar voor wat bouwwerken en bouwdecoratie betreft, vaak in een nieuwe techniek: gewapend cement (en later gewapend beton), of *Système Monier*.

Joseph Monier, tuinman uit Boulogne, ontdekte het procédé in 1849. De techniek werd mogelijk door de toepassing van Portland cement (sedert 1824, maar pas in de jaren 1840 en -50 op industriële schaal vervaardigd). Monier paste zijn gewapend beton voor het eerst toe op bloempotten en tuinbruggen, en nam in 1867 patent op zijn uitvinding en met de verspreiding van dat patent, verspreidde zich ook de cementrustiek als stijl.³

Onderwijl was ook al het werken met cement in de rustieke stijl populair geworden, maar vooralsnog onafhankelijk van het *Système Monier*. Men modelleerde hierbij dus met ongewapend cement. De verspreidingsgeschiedenis is schimmig, maar schijnt haar oorsprong te vinden in Noord-Italië. Italiaanse stucadoors brachten de stijl naar Zuid-Frankrijk, met name Marseille, waar nog een baaierd aan rustiekewerk te vinden is, met name in de buitenwijken.⁴ Van hieruit moet het zich hebben verspreid naar het Iberisch schiereiland, en ook naar het noorden. Naar Noord-Frankrijk (rond Lille), naar België en Nederland.

De gebroeders Picha uit Gent hadden sinds 1880 het patent voor België (ze signeren hun ongedateerde werk in het Arnolduspark van Tiegem bijvoorbeeld ‘Travaux en ciment et fer / Systeme breveté / Picha frères / GAND (Belgique)’, waarna het patent eerstmaals voor Nederland opduikt in 1888 in Sas van Gent bij de firma Picha-Stevens. Merkwaardig genoeg is cementrustiek vooralsnog niet te vinden in Duitsland, Scandinavië of Oost-Europa. Evenmin in Groot-Brittan-

Afb. 1. De oorspronkelijke cementrustieke brug door de firma Moerkoert bij kasteel De Haar.

nië⁵, ofschoon men daar al een eigen kunststeen bezat, het zogenaamde Pulhamite, dat vanaf de jaren 1840 in zwang was.⁶ Overigens wordt in de huidige tijd veel cementrustiek werk gesignaleerd buiten Europa: in Indonesië, Zuid-Amerika en China. Het gaat hier om hekjes, grotwerk en dergelijke, en alle objecten lijken van recente datum.

In de (stilistische en bouwhistorische) ontwikkeling van de twintigste-eeuwse architectuur is het Portlandcement en het *Système Monier* van gewapend cement-bouw uiteraard van groot belang.⁷ Weinigen beseffen echter dat het begin daarvan in zulke nederige objecten als cementrustieke bruggetjes, hekken, pergola's, Lourdesgrotten en tuinpaviljoentjes ligt. Later werd dit gewapend cement door anderen verder ontwikkeld tot het gewapend beton dat we nu kennen. Zonder dit tot nu toe als 'kitsch' gekwalificeerde werk, is het oeuvre van Le Corbusier, Erich Mendelsohn en alle andere boegbeelden der Modernen simpelweg niet denkbaar.

Gewoonlijk is de cementrustiekbouw een familieaangelegenheid, en meestal begint men van vader op zoon als stucadoor. Illustere namen van Vlaamse firma's zijn te vinden bij locatie-onderzoek, men liet doorgaans plaquettes of ingekraste namen in de werken achter. Zo hebben we rocailleurs of rosteerders kunnen onderkennen als de eerder genoemde Picha frères te Gent; F. Dumilieu, Brussel; de firma Blaton-Aubert,

Brussel (voor wie rond of voor 1880 de Amsterdamse tuinfirma Groenewegen als agentschap fungeerde); Segar-Dupas, Antwerpen; firma Janssens, Westmeerbeek (in de jaren 1930 bekend als 'Decor'); Michiel Geysels, Westmeerbeek (een vroegere medewerker van Janssens); Arthur en Octave Tondeleir, Oude God. J.B. Moens, Evere; J. van Houdt, Schilde; en Christiaan Koks te Baarle-Nassau zijn minder bekende eenmansfirma's.

In Nederland signeerde men niet, wat identificatie bijzonder moeilijk maakt, maar ook hier kunnen we ondertussen stilistisch onderscheid maken. De Vlaamse firma Janssens vervaardigde echter ook in Nederland bijvoorbeeld een groot aantal Lourdesgrotten van gewapend beton. Picha-Stevens was vanaf 1890 verder gegaan in Nederland als de Amsterdamse Fabriek van Cement-IJzerwerken, systeem Monier, en fabriceerde onder meer cementrustieke tuinbruggetjes. In 1922 adverteert de firma M. van Bodegom & Van Dijk Eerste Betuwsche Betonfabriek, Elst, onder meer met tuinhuizen, kippenhokken e.d.

De firma J.C. Oostwegel & Zoon, Nieuwer-Amstel, toonde in 1877 een 'rustieke tuintent', die evenwel uit écht hout lijkt te zijn geweest. Deze firma in 'Rustiek & Rietwerken' (sedert 1845), die bovendien een 'Melkslijterij' beheerde, liet rond 1878 (intern een balk met datum 1886) haar perceel aan de

Afb. 2. Zg. 'AVE' stoel te Berlaar, België, door firma Fr. Janssens uit Westmeerbeek, 1915 (foto: Anton Nuijten).

Amstelveenscheweg uitmonsteren tot Boomschorshuisje. Dit grootste cementrustieke object (nog in ongewapend cement) werd in 1997 gesloopt, maar de gevel werd gered door de DonderbergGroep en ligt nu in opslag in Amsterdam.

In 1907 adverteert de firma J. Puik, Hilversum, met 'specialiteit in rots- en rustiekwerken', maar het is nog onduidelijk of het hier ook cementrustiek betreft. Een firma die zeker in cementrustiek deed, was Gebr. Lutters, ook wel P.R. Lutters en Zonen, 'Stukadoors / Gips en Cement-Ornament en kunstzandsteen fabricage' aan de F.C. Dondersstraat, Utrecht, waar de eigen uitmonstering met veranda, rots, beelden, vazen en 'boomstammen' nog tot in de jaren 1970 zichtbaar was, maar toen helaas werd gesloopt.

De firma's F.J. Moerkoert, Utrecht, en F.J. Moerkoert Jr., De Bilt

Het in Nederland meest actieve bedrijf was dat van Moerkoert. Aanvankelijk werden vele cementrustieke werken toegeschreven aan de tuinarchitect Hendrik Copijn te Groenekan, doordat een corpus aan cementrustiek telkens opdook

waar Copijn had gewerkt. Gaandeweg bleek echter dat Copijn hierbij de firma F.J. Moerkoert had gebruikt. Veel objecten die in de catalogus uit ca. 1919-1923 van Copijn voorkwamen, komen ook voor in de catalogus uit ca. 1919 van Moerkoert. De samenwerking wordt ook bevestigd in een artikel in *Onze Tuinen* uit 1922.⁸

De firma was opgericht in 1836, door de stucadoor Benjamin Moerkoert. Diens zoon Franciscus Johannes Moerkoert (1840-1914) maakte hiervan evenwel een bedrijf voor het vervaardigen van rots- en waterwerken, en kort nadien bracht men een gelithografeerde catalogus uit met recent werk.⁹ Men had de werkplaats aan de Oudwijkerlaan 21A in Utrecht, in het Rotshuis. Zeker is dat ze werk uitvoerden in IJzendijke, Zeeuws Vlaanderen, Nijmegen, Hilversum, Velp en in de directe omgeving van Utrecht. Ze werkten veel met lavasteen en versterkingen, en vervaardigden waarschijnlijk zowel de opvallende wandconsoles op Warnsborn (een Copijn-landschap), als het bizarre interieur van de serre uit ca. 1881 op Welgelegen in Groenekan, het huis van Hendrik Copijn's halfbroer Pieter Gerard.

De zoon, Franciscus Johannes Moerkoert jr. (1876-?), werkte eveneens in veel van de voornoemde plaatsen, maar er is ook werk uit Amsterdam, Wassenaar, Steenwijk en Tholen vertegenwoordigd in de catalogus, hoewel het erop lijkt dat junior hierbij veel ouder werk gebruikte dat onder zijn vader was gereed gekomen. Een specialiteit van de jongere Moerkoert lijken met name betonnen vijverbodems en tennisbanen te zijn. Na de jaren 1920 kunnen eigenlijk geen objecten meer als Moerkoert worden geïdentificeerd.

Nogmaals de brug op De Haar

De brug die aan de Bocht dijk ligt en het zg. Noorderpark met het Zuiderpark verbindt, moet tussen 1895 en het begin van de twintigste eeuw zijn gebouwd, toen Hendrik Copijn beide landschappelijke gedeeltes aanlegde. Toentertijd is ook plantmateriaal gehaald uit Hydepark, Doorn, waar eenzelfde brug

Afb. 3. 'Proefstuk' van J. van Houdt, Schilde, aan de ingang van 't Zwart Goor bij Turnhout: de stammetjes zijn telkens anders bewerkt.

Afb. 4. De 'buiten-etalage' van de firma Lutters aan de F.C. Dondersstraat, Utrecht, ca. 1960 (foto: A.J.A.M. Lisman).

als die te Haarzuilens nog altijd aanwezig is.¹⁰ In de 1919 Moerkoert-catalogus toont afbeelding 7 een bassin voor waterplanten op De Haar. Dat men de brug niet toont kan simpelweg liggen aan het feit dat men niet alles kon laten zien.

De firma Moerkoert werkte veel met gegoten delen. De cementrustieke pergola op Sandwijck, De Bilt, eveneens in een Copijn-park, bestaat uit dergelijke delen die overigens

ook overeenkomen met de verdwenen voliëre te Steenwijck. De 'restauratie' van de cementrustieke brug is dan ook volstrekt onverantwoord uitgevoerd. Men had om de beschadigde stukken te repareren gebruik moeten maken van afgietsels van de oorspronkelijke brug. Zelfs een volledige herbouw had op die wijze kunnen gebeuren. Dat iets dergelijks wel degelijk werkt, bewijst de restauratie van de pergola op Sandwijck in 1999 door Pieter Brinkman. Hier is op advies van de

Afb. 5. Paviljoentje achter een grachtwand te Dordrecht, waarschijnlijk door de firma Moerkoert.

DonderbergGroep een dergelijk procédé met succes toegepast. Bovendien heeft de brug op De Haar nu, doordat met de hand is gewerkt en niet met gegoten stukken, een verkeerd volume gekregen.¹¹

Noten

1. Voor de cementrustiek in Nederland en België, zie Wim Meulenkamp, 'Cementrustiek: een vergeten negentiende- en vroeg twintigste eeuwse stijl en techniek; met een checklist van Nederlandse en Belgische ateliers en locaties', 2 delen, *Nieuwsbrief De DonderbergGroep*, nr. 12, winter 1998, pp. 2-7, nr. 13, zomer 1999, pp. 7-18; id., *Follies: bizarre bouwwerken in Nederland en België*, Amsterdam 1995; en Wim Meulenkamp en Paulina de Nijs, *Buiten de kerk: processieparken, Lourdesgrotten en calvariebergen in Nederland en België*, z.p. 1998, 48-58.
2. Zie Meulenkamp 1999, p. 10 en 13.
3. Voor het *Système Monier*, zie onder andere J. Oosterhoff (red.), *Bouwtechniek in Nederland 1: constructies van ijzer en beton; gebouwen 1800-1940, overzicht en typologie*, Delft 1988, pp. 22-27.
4. De enige andere publicatie over cementrustiek is Michele Racine, *Architecture rustique des rocailleurs*, Parijs 1981, een boek dat zich concentreert op de wonderlijke en bizarre voorbeelden in en rond Marseille. Een nieuwe editie kwam uit in 2001; voor een bespreking, zie Anton Nuijten, 'Jardins au naturel, rocailles, grotesques et art rustique', *Nieuwsbrief De DonderbergGroep* nr. 21, najaar 2002, p. 17.
5. Op twee objecten na, de grotten en tuinornamenten in Oakworth Park, tussen 1864 en 1874 vervaardigd door de Parijse firma Aucante; zie Gwyn Headley en Wim Meulenkamp, *Follies Grottoes & Garden Buildings*, Londen 1999, p. 560; en de cascades en rotsen van Sefton Park, Liverpool, door de Parijse firma Combaz Pere et Fils, aangehaald in een lijst van 'rocailleurs' in de *Almanach des 100 000 adresses*, Parijs 1885 (afgebeeld in Racine, 20).
6. Voor Pulhamite, zie Sally Festing, 'Pulham has done his work well', *Garden History*, XII, nr. 2, 1984, pp. 138-158; en, id., 'Great credit upon the ingenuity and taste of Mr Pulham', *Garden History*, XVI, nr. 1, 1988, pp. 90-102.
7. Voor voorbeelden in de vroeg-moderne stijl, zie onder meer Francis S. Onderdonk, *The Ferro-Concrete Style: Reinforced Concrete in Modern Architecture*, New York 1928 (reprint Santa Monica 1998).
8. Resp. *Tuin-architectuur: enige afbeeldingen van tuinen door ons ontworpen en uitgevoerd - H. Copijn & Zoon tuinarchitecten Groenekan bij Utrecht*, [ca. 1919-1923]; *F.J. Moerkoert Jr. - De Bilt: in rots- en waterwerken*, [1919 of later]; en 'F.J. Moerkoert', *Onze tuinen*, 27 oktober 1922, pp. 293-294.
9. *Ondernemer van kunstmatige grotwerken fabrikant in tufsteen ornamenten[sic] F.J. Moerkoert, Utrecht * Rotshuis by de Maliebaan*, [ca. 1880].
10. Zie Heimerick Tromp, 'Cuypers, Copijn en het park van kasteel De Haar', *Bulletin KNOB*, 95(1996), pp. 67-74, 72-73. Overigens deelt dhr. Tromp mee dat een tweede brug zich in het Zuiderpark van De Haar zou bevinden, bij het zg. golfterrein.
11. Wim Meulenkamp en Eric Blok hebben een grotere publicatie over Moerkoert en de cementrustiek in voorbereiding; Theo Wit heeft een boek over de rustieke stijl in voorbereiding. Met dank aan Ronald Stenvert voor enkele opmerkingen betreffende de gewapend cement en gewapend beton.